

УДК 321.01

DOI: 10.53317/2786-4774-2021-1-4

„Режим-порядок” і „режим-структура” у політичній системі

Анотація. У статті розглянуто питання про типологізацію політичної системи залежно від режиму її функціонування. Автор виходить із положення, що політичний режим не є тотожним політичній системі, являє собою сукупність способів і методів політичного правління і за характером останніх оцінюється політична система у її „робочому” стані. Інша теза автора, що політичний режим має розглядатися і як „порядок” функціонування політичної системи, і як окремий суб’єкт із власними системними зв’язками між персоналіями, які здійснюють політичне правління. На цій основі пропонуються терміни „режим-порядок” і „режим-структура”. На практиці саме „режим-структура” виконує функцію регулювання робочого „режиму-порядку” політичної системи, тобто встановлює характер політичного правління.

Щодо практичного функціонування політичної системи застосовано поняття „девіація” у сенсі відхилення „робочого” режиму системи від „проектного”, встановленого конституцією і законами. Однак трапляються ситуації, коли система починає функціонувати у „робочому” режимі до встановлення режиму „проектного”. У таких випадках характер політичного „режиму-порядку” залежить від випадкового об’єднання різних персоналій у „режим-структуру”, і тоді ситуативно запроваджені ними норми та принципи правління можуть набувати характеру політичної традиції принаймні на певний період.

Запропоновані автором поняттєві новації проілюстровано еволюцією в Україні обох видів політичних режимів протягом часу самостійного розвитку її політичної сфери. Постійне перетікання зразків правління від одного правлячого режиму до іншого переважно зумовлені якістю суспільного середовища, насамперед домінуванням у ньому патерналістської психології. Найбільш негативним наслідком такої еволюції зворотного зв’язку між правлячими режимами та суспільством стало домінування у цих зв’язках емоцій над раціональним мисленням.

Ключові слова: політична система, політичний режим, „режим-порядок”, „режим-структура”, політичне правління.

Олександр Майборода,
доктор історичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН
України,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0003-0920-4598
mayboroda@ipiend.gov.ua

Oleksandr Mayboroda,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Member by Correspondence of
National Academy of Science
of Ukraine,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of
the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID:0000-0003-0920-4598
mayboroda@ipiend.gov.ua

„Regime-order” and „regime-structure” in political system

Abstract. The article deals with the problem of identification of political system typology in dependence on its mode of operation. The author is of the opinion that political regime is not identical to political system, being a compound of modes and methods of political rule, and according to their nature, the political system is assessed in its working condition. Another thesis propounded by the author is that political regime should be examined both as an „order” of political system operation and as a separate subject with its own system relations among actors realizing political rule. Based on this premise, the notions of „regime-order” and „regime-structure” have been proposed. In effect, it is actually „regime-structure” that regulates the functioning of political system’s „regime-order”, i.e., that determines the character of political rule.

Connected to the operation of political system in practice, the notion of „deviation” is introduced in a sense of deflecting a „working” system’s regime from the „project” one, as drawn in constitution and laws. But situations can occur when the system begins to operate in the „working” regime before the „project” regime is established. In such a case, the character of the political „regime-order” becomes dependent on personal moral and political cultural preferences of those who gathered together in „regime-structure”, and their preferences in a form of principles and modes of rule may become the political tradition, at least for some time.

The conceptual innovations proposed by the author are illustrated with the account of the evolution of both political regime forms in Ukraine during its political sphere’s independent development. The constant overflowing of ruling modes from one regime to another are caused also by the quality of social environment, first of all due to the domination of paternalist psychology therein. The most negative result of such evolution of feedback between ruling regimes and society is a domination of emotions over rationality in mass political thinking and behavior.

Key words: political system, political regime, „regime-order”, „regime-structure”, political rule

У політичній науці питання про співвідношення між політичним режимом і політичною системою важко віднести до найбільш розроблених. Пояснити це можна, мабуть, звичкою до умоглядного сприйняття й оцінки політичного життя: його характер сприймається й оцінюється за зовнішніми проявами функціонування політичної системи й, відповідно, буденна свідомість не бачить потреби відрізнити політичний задум (конструкт) від політичної практики. Для більшості людей політична система це те, що доводиться бачити на практиці, і цієї практики для оцінки й навіть для пояснення конкретної системи видається цілком достатнім.

Існують два погляди на співвідношення політичної системи та політичного режиму. Перший полягає у їх отождоженні. Для тих, хто цей погляд поділяє, режим є уособленням системи як реалізатор її функціонального призначення. Такий погляд доволі широко присутній і у західній політології, яка порівняно з політологією пострадянських країн має значно ширшу теоретичну, концептуальну і поняттєву основу, її

завжди відзначало прагнення до термінологічної диверсифікації понять. Зверталася увага на герменевтичну логіку названого ототожнення: мовляв, оскільки політичний режим є формою, рухом політичної системи, реальним суспільством у його політичному вимірі, то, переходячи від метатеорії до типології, виправдано використовувати терміни „політична система” і „політичний режим” як синоніми, як взаємно замінювані поняття [1, с. 336]. Парадоксально, але ототожнення політичної системи й політичного режиму можна зустріти навіть тоді, коли режим тлумачиться як спосіб реалізації політичної системи й владних повноважень; тоді відмінність політичної системи від політичного режиму все одно визнається можливою тільки на рівні абстрактної системи, а у реальній політиці вони вважаються ідентичними [2, с. 380].

Усе ж таки у просторі політичної теорії переважає розрізнення між політичною системою і політичним режимом. Про те, що це розрізнення є доволі усталеним, свідчать насамперед ті праці, які заведено вважати відображенням загальноприйнятих наукових положень – енциклопедичні видання та підручники [3–16].

Політична система являє собою сукупність елементів, об'єднаних у цілісну структуру. З позицій загальної теорії систем структурність передбачає взаємну функціональну доповнюваність елементів та їх когерентність, тобто взаємодію зі спільним цілепокладанням і взаємною підтримкою. Найбільш поширений опис структури політичної системи пропонує схожий перелік її компонентів (елементів, груп, складників, вузлів), який включає інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну, духовну та ідеологічну підсистеми [8; 17–19].

У рамках порушеної теми маємо зупинитися на тій підсистемі політичної системи, що визначається як функціональна. До неї зазвичай відносять політичну практику, порядок функціонування системи, методи та способи політичного правління, охоплені поняттям „політичний режим”.

Сукупність способів і методів, якими здійснюється влада, коректніше вважати фактором функціонування системи, а не її елементом і тим більше її уособленням. З цієї точки зору політичний режим, якому належить авторство застосовуваних способів і методів політичного правління, феноменологічно може розглядатися не як елемент політичної системи, а як окремий суб'єкт, який хоча і нерозривно пов'язаний зі системою і спроможний суттєво, а то й вирішальним чином вливати на характер її функціонування, однак здатний жити своїм окремим життям.

Найдосконаліша евристична модель політичної системи не може передбачити усіх ситуацій, що виникають у суспільно-політичному житті. Через це керуючий елемент політичної системи може вносити у режим її функціонування зміни, які вважаються необхідними для оптимізації „зворотного зв'язку”. Відповідно, політичний режим „формується і розвивається під впливом значно ширшого кола факторів, ніж політична система. Причому обличчя правлячого режиму часто визначається не тільки й навіть не стільки макрфакторами, скільки соціальною

структурою суспільства, його морально-етичними традиціями й т. п., але і значно приватнішими параметрами й обставинами, а саме: міжгруповими відносинами всередині правлячої еліти, внутрішньо- або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів і т. д.” [20].

У зв'язку з багатоаспектністю і багатофакторністю політичного режиму доречно привернути увагу і до бісемантичності цього поняття. З одного боку, функціонально режим розуміється як унормований порядок взаємодії між її елементами й унормований „зворотний зв'язок”. У евристичному сенсі такий порядок можна назвати проєктним режимом. Однак у реальності під впливом обставин доводиться застосовувати порядок реалізації влади, який відходить від спроектованого. Така девіація може називатися робочим режимом. Незалежно від повноти дотримання проєкту чи від девіації від нього робочий режим надає політичній системі тих ознак, за якими оцінюється її реальне функціонування. Він, з одного боку, підпорядковується принципам організації системи, закріпленим встановленими нормами, а з другого боку, спрямовує функціонування кожної з ієрархічно підпорядкованих йому підсистем. Якщо суть проєктного режиму полягає у тому, як система повинна працювати, то суть робочого режиму полягає в управлінні системою згідно з реальними обставинами, особистими політичними цілями та інтересами тих, хто уособлює режим, і т. д.

Інший бік бісемантичності політичного режиму полягає у тому, що робочий режим задається конкретними людьми при владі, через що правлячі групи у різних країнах прийнято також називати політичними режимами. Крім того, режим, хоча і не тотожний системі, також може розглядатися з позицій системного підходу, який передбачає виділення у досліджуваному об'єкті й власної структури, і специфічного порядку взаємовідносин між тими, хто входить до владної групи. Відповідно, для аналізу робочих політичних режимів можна запропонувати без шкоди для усталеної політологічної лексики поняття „режим-порядок”, який стосується характеру реального здійснення влади, і „режим-структура” для означення конкретної групи осіб, які цей характер запроваджують.

В ідеалі „режим-структура” повинний забезпечити повне дотримання вимог проєктного режиму, та найчастіше з міркувань політичної доцільності або відбуваються зміни у нормативному компоненті політичної системи й встановлюється новий проєктний режим, або, що найчастіше, зберігається режимна девіація й евристична система, залишаючись формально не зміненою, на практиці сприймається, ідентифікується і типологізується за ознаками, притаманними робочому режиму функціонування системи, що задається „режимом-структурою”. Оскільки „режими-структури” як фактичні регулятори системи періодично змінюються, може виникнути припущення, що одночасно змінюється і система в цілому. Насправді ж одна і та сама система у своєму евристичному оформленні може залишатися не зміненою за різних владних режимів, на що свого часу одним з перших звернув увагу американський політолог Р. Макрідіс [за: 21].

Класичний приклад розбіжності між проєктним (обіцяним) і робочим режимами функціонування політичної системи, зумовленої діями „режиму-структури”, дає історія політичної системи СРСР, у якому декоративна демократичність проєктного режиму функціонування політичної системи була повністю проігнорована тими „режимами-структурами”, що встановлювали її робочі режими, характер яких визначався політичною філософією і культурою державного керівництва. В часи сталінського правління право на недоторканність особи було зруйноване практикою репресій (Голодомор, Великий терор і т. п.). Будь-які спроби громадян скористатися правом на самостійне (поза державним наглядом) створення громадських організацій придушувалося у зародку, право на працю було замінене примушуванням до праці („трудоий обов’язок”).

При типологізації систем і режимів важливим моментом є встановлення ступеня девіантності робочого режиму стосовно проєктного, тобто міри відхилення від евристичної моделі системи, що дає підставу казати про зміну її сутності, а то й про запровадження у суспільство фактично нової політичної системи. Стверджувати про наявність девіантності робочого режиму стосовно проєктного можна тоді, коли другий передуює першому, тобто коли спочатку формується модель системи, нормативна складова якої визначає, як має здійснюватися керування нею. Між тим, у ситуаціях кардинальних і революційних змін у суспільстві, коли шляхом самонародження виникає або нова влада, або нова сутність старої влади, режим правління може здійснюватися до утвердження обов’язкових для нього нових норм і принципів. Тоді історична випадковість у персоналізації „режиму-структури” може задати напрям робочому „режиму-порядку” функціонування політичної системи на доволі тривалий час і навіть закласти формально не унормовані, але на практиці домінуючі системні властивості.

Сказане може бути уповні віднесене до процесу утворення політичної системи України під час її становлення як суверенної держави. Повна і раптова відмова від радянської політичної нормативності несла у собі загрозу суспільної аномії, хаосу і навіть розпаду країни, а модель нової політичної системи деякий час залишалася у вигляді евристичних розмірковувань. У тій ситуації політичний режим країни мав проявитися у двох своїх іпостасях – і як порядок реалізації влади, і як структурна сукупність політичних керівників країни.

Відсутність на початку незалежності проєктного режиму дала можливість режиму робочому утверджуватися не як відхилення, а як неминуча норма. Вона запроваджувалася „режимом-структурою” на певний перехідний період, але поступово проникала у нову політичну систему метастазами, які набули ледь не генетичної здатності передаватися від одного політичного режиму до іншого.

Перший вітчизняний політичний „режим-порядок” перехідного періоду уособлювався „режимом-структурою”, який являв собою дуумвірат першого Президента України Л. Кравчука і Голови Верховної Ради України І. Плюща

разом з тими політичними діячами, які гуртувалися навколо них. Історичні обставини вимагали від них відшукати засоби і методи, якими можна було забезпечити країну від розколу і закласти філософію політичної системи демократичного виду.

Загальна практика формування політичних систем та їх проєктних режимів свідчить, що навіть революційні зміни не вільні від усталених традицій політичної культури, мислення і поведінки. Через це нові режими – і проєктні, а тим більше робочі – найчастіше повторюють за звичкою багато поведінкових зразків своїх попередників.

Значною мірою це відбувається внаслідок політичної якості суспільного середовища. І перехідний, і подальші політичні режими в Україні функціонували під пресом патерналістських сигналів, які йшли до них зі суспільного середовища. Патерналізм увесь час залишався домінуючою складовою української національної психології, що було зумовлено переваженням серед населення екстерналів, які у розв’язанні своїх проблем розраховують більше на підтримку іззовні, ніж на власні сили, над інтерналами, які розраховують насамперед на самих себе. У 1992 р. тих, хто вважав, що їхнє життя здебільшого або більшою мірою залежить від зовнішніх обставин, було понад 51%, і до 2018 р. ця частка скоротилася лише до 44,5% [22, с. 465]. За такого рівня екстернальності в умонастроях людей неминуче зберігалася радянська патерналістська традиція персоналізації режиму в особі глави держави. Збереженню цієї традиції сприяв архетип „вождізму”, який вів своє походження з додержавних часів, закріпився на етапі давньоруської держави, знайшов своє продовження у гетьманському одноосібному правлінні, в імперському „цезаризмі” та в „інституті генсека” радянського періоду.

Патерналістські очікування суспільства були прямим сигналом для режиму перехідного періоду щодо характеру нової політичної системи, закладання основ якої було покладено на нього: видавалося нібито логічним, щоб це була система президентського правління, коли глава держави не тільки виступає гарантом суспільно-політичного устрою, а й безпосередньо очолює виконавчу владу.

У перші роки незалежності руки політичного „режиму-структури” були досить вільними в питанні встановлення „режиму-порядку”, адже він користувався помітною довірою населення. У 1994 р. довіра до Президента України за п’ятибальною шкалою становила 2,3 бала, і стільки ж до Верховної Ради [22, с. 451], що було не так вже і мало з огляду на традиційне українське упередження до будь-якої влади. Водночас сигнали підтримки з боку суспільства супроводжувалися сигналами-вимогами щодо швидкого поліпшення рівня життя. Режим не міг не передбачати, що невиконання соціальних вимог призведе до втрати підтримки. У таких обставинах президент як уособлення режиму виявив коливання щодо готовності взяти на себе керування виконавчою владою: у травні 1993 р. спочатку вийшов до Верховної Ради з такою пропозицією, але зрозумівши, що у цьому питанні не зможе розраховувати на підтримку парламенту, швидко про

свою пропозицію призабув. Причиною цього було насамперед домінування у політичному середовищі тих самих патерналістських настроїв, що й у всьому суспільстві: патерналістська свідомість оцінює очільника за його здатністю до „жорсткого” стилю правління, і в цьому відношенні тодішній Прем'єр-міністр Л. Кучма більшістю промислової еліти й населенням промислових регіонів сприймався як переконливіша фігура [23, с. 285–289]. Паралельною причиною були побоювання тієї частини новонародженого політичного класу, яка орієнтувалася на західну демократичну модель політичної системи, що встановлення президентської форми правління законсервує адміністративно-командну систему у суверенній формі.

Перехідний етап у політичному розвитку України у першій половині 1990-х років був позначений незбігами між, з одного боку, суспільними запитами на демократизацію і лібералізацію економічних відносин, а з другого боку, реальною практикою політичного режиму. Відсутність прийнятої суспільством нормативної складової політичної системи амортизувалася тим, що прем'єр-міністр деякий час користувався правом видавати укази, які мали силу закону. Наслідком стало протистояння у трикутнику президент-парламент-кабмін, що загрожувало заморожуванням становища, коли стара система заперечена, а нова ані розроблена евристично, ані встановлена нормативно.

Небезпека патової ситуації була усунута зміною „режиму-структури”. У 1994 р. за підсумками дострокових парламентських виборів главою держави став Л. Кучма. За його ініціативи у 1995 р. була укладена Конституційна угода, якою було притлумлено протистояння президентської та парламентської гілок влади, що дало можливість зосередити вітчизняний політикум на завершенні процесу підготовки та ухвалення нового основного закону. Прийнята у 1996 р. Конституція України унормувала і зміст нової політичної системи, і принципи та правила її функціонування, тобто задала системі проєктний „режим-порядок”.

Конституційну нормативність проєктного режиму системи від перших кроків її функціонування було підважено тими кроками влади, які здійснювалися у робочому режимі заради гомеостатичності усієї суспільної системи. Потребою збереження суспільної стабільності зумовлювався характер „режиму-структури”, який гуртувався навколо Л. Кучми і здійснював політичне правління. Змістом „режиму-структури” визначався і характер „режиму-порядку”.

Період зміни суспільно-політичного ладу в Україні був і переходом до нової моделі соціальних і політичних відносин, і переходом у цю модель деяких архетипів командно-адміністративного правління. Процес „притирання” (через взаємне заперечення і компроміси) традицій і новацій визначав градус відхилення робочого режиму функціонування системи від проєктного.

Звичка ототожнювати „режим-порядок” з персоною-ієрархом „режиму-структури”, з його особистими політичними уявленнями й уподобаннями, зазвичай проявляється тим, що і сам порядок у його робочому варіанті як

правило, називається його іменем. В цьому випадку йдеться про „режим Кучми”. Для розуміння основних управлінських принципів доречно звернутися до його особистих уявлень про найоптимальніші з них для тогочасної України. Л. Кучма як керівник сформувався в умовах радянської командно-адміністративної системи, значно дорожив її принципами та методами управління економікою і розраховував на них у ситуації, коли державний сектор економіки і надалі на той час залишався, за його даними, на рівні 85%. Ефективно управляти економікою, на думку нового президента, можна було тільки за наявності сильного уряду, і він доклав відчайдушних, утім безрезультатних, зусиль для того, щоб Верховна Рада ухвалила запропонований ним проєкт закону про владу, яким передбачалося фактичне встановлення президентської форми правління.

Свої уявлення про ефективний режим правління він задекларував, зокрема, під час урочистостей з нагоди 400-ліття від дня народження Богдана Хмельницького – переплетіння прагматизму, схильності до переговорів, тверезості в оцінках та апелювання до військової сили; багатовекторність у зовнішній політиці; жорстка лінія поведінки щодо класу нуворишів; поєднання попереджувальних кроків щодо потенційних „бунтівників” з ухилянням від масових репресій; толерантність у національно-релігійному питанні; мудрість, терпіння, гнучкість у поєднанні зі сміливістю і готовністю піти на ризик [24, с. 107–117].

Намагання Л. Кучми закріпити фактично президентську форму правління спочатку згадуваним законопроєктом, а потім своїм проєктом нової конституції не знайшли підтримки у парламенті з тієї самої причини, що і за попереднього президента – побоювання частини парламенту, орієнтованої на західну модель, за долю незміцнілої вітчизняної демократії, а також розрахунки лівої його частин на реванш, який був мало реальним за президентського правління. Прийнята у 1996 р. Конституція встановлювала змішану форму правління з деяким переважанням функцій парламенту, хоча і залишала главі держави деякий часовий люфт у вигляді перехідних положень. На церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 р. Л. Кучма закликав до шанобливого ставлення до Основного закону, неухильного виконання усіх його положень. Одночасно він орієнтував на такі засоби управління суспільством, як енергійність, дисциплінованість, згуртованість, утвердження права як основи суспільного спокою [24, с. 202].

Під час формування принципів „режиму-порядку” перед „режимом-структурою” відразу постала проблема, яка стосувалася узгодження темпів прийняття політичних рішень із загальним темпоритмом країни, особливо з динамікою психологічної переорієнтації суспільства. Л. Кучма, як можна зрозуміти з його виступів, усвідомлював, що розтягування процесу суспільних перетворень у часі давало можливість мобілізуватися найбільш хижим соціальним групам, що загрожувало утворенням напівкримінальних і кримінальних зв'язків. Однак, як він пояснював, швидкі перетворення, особливо приватизація, були б можливі лише авторитарними, а то й диктаторськими методами, з повною відмовою від усіх соціальних

практик, що було неприйнятним для країни, у якій значна частина населення трималася за радянську патерналістську практику у соціальній сфері [25, с. 55–56].

Організацію нового „режиму-порядку” Л. Кучма пов’язував з адміністративною реформою, яка мала включати: 1) перехід від галузевого до функціонального принципу роботи міністерств; 2) зміну структури самих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; 3) адміністративну реформу, яка мала включати цілісну і дієздатну систему державного контролю; 4) вибудовування управлінської вертикалі; 5) дерегуляцію та спрощення системи управлінських функцій; 6) реформу системи підготовки управлінських кадрів. Так він уявляв її у своєму посланні до Верховної Ради у 1997 р. [26, с. 103–104].

Невирішеною – а з врахуванням політичної та соціально-економічної реальності вона і не могла бути вирішеною – залишилася проблема створення навколо режиму комфортного для нього середовища, аби він зустрічав якомога менший опір своїм діям, щоб економіка функціонувала без криз, щоб суспільство жило без внутрішніх чвар і політичної конфронтації. Про необхідність консолідації суспільства навколо свого режиму Л. Кучма заявляв неодноразово, що засвідчувало напружений характер загальної політичної атмосфери у країні. Виступаючи на III з’їзді Федерації профспілок України (1997 р.), Л. Кучма декларував абсолютне неприйняття популізму, готовність протистояти огульній критиці, негативу, компромату, у яких губиться голос здорових конструктивних сил, закликав до врахування реальних фінансових можливостей держави, до послідовної антиінфляційної політики. Президент скористався нагодою, щоб попередити про подальше зменшення відповідальності держави за стан відносин між робітниками та роботодавцями, підкресливши необхідність збільшення активності самими професійними спілками [24, с. 274, с. 279–280].

На урочистих зборах 1 листопада 1998 р., присвячених 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, президент закликав скористатися досвідом її керівників, які забезпечили політичну стабільність і консолідацію населення, дієздатність влади, прагматизм у розв’язанні суспільних проблем. Осмислюючи минуле, він підкреслював основні небезпеки для правлячого режиму – збурення егоїстичних, дріб’язкових та безвідповідальних амбіцій, жадоба слави і влади, багатства і привілеїв, одночасно нагадавши про важливість створення загального неприйняття та нетерпимості будь-яких екстремістських проявів [24, с. 324, с. 326]. Він недвозначно заявляв про готовність режиму „жорстко і безумовно задіяти силові структури для реагування на вияви правового і політичного екстремізму незалежно від їх політичного походження” [26, с. 95]. У своїй другій інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма пояснив, як він уявляє чесну політику – взаємне порозуміння, відмова від налаштування на конфлікт, утвердження атмосфери конструктивізму, взаємодопомоги, доброзичливості, свободи преси, авторитету усіх суспільних ланок [27, с. 8].

Режим Л. Кучми, орієнтований на оптимальне у тих умовах застосування радянського досвіду управління, не був чужим, принаймні декларативно, і новим принципам, таким як відкритість, зокрема у вигляді електронного урядування, активізація місцевого самоврядування та громадських закладів [28, с. 263]. Важливим елементом „режиму-порядку” передбачалося самоврядування територіальних громад [29, с. 206], хоча і без достатньої чіткості в уявленнях про принципи розподілу повноважень між центром і периферіями – віднизу нагору, як це робиться у традиційних демократіях, чи навпаки, згори донизу, як це було у радянські часи. Принципами функціонування режиму декларувалося (1997 р.) дистанціювання від політичних партій і течій, нетерпимість до тотальної безвідповідальності, у т.ч. колективної, яка прийшла на зміну тотальному контролю радянських часів, недопущення ухвалення законів, які не враховують реальну фінансово-економічну ситуацію або спрямовані на угоду заможним верствам [26, с. 96–97, с. 99]. Пізніше, після хвилі виступів проти режиму, ним декларувалися й інші принципи правління – утвердження прав і свобод громадян, розширення сфери свободи преси та вільного поширення інформації, ліквідація тих пострадянських бюрократичних процедур, які обмежують права і свободи людей [28, с. 171].

Принципи правління, заявлені Л. Кучмою у виступах, декларативно відповідали проєктному порядку, унормованому Конституцією України, яка містила модель політичної системи демократичного виду. Робочий же „режим-порядок” постійно піддавався критиці. Хоча темою критики були відхилення від демократичних методів правління, але її мотиви полягали насамперед у незадовільних відповідях на вимоги соціального плану.

Розходження між проєктним і робочим порядками, яке, врешті-решт, призвело до морально-політичної делегітимації режиму, було зумовлене збігом у часі факторів як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, синергія яких дала результат, протилежний очікуваному. Об’єктивний фактор полягав у історично неминучому переході від принципів державного управління економікою до принципів капіталістичного ринку. Обов’язкове при цьому роздержавлення більшої частини засобів виробництва вело до скорочення державного сектору економіки, тобто того управлінського поля, де мав реалізовуватися „режим-порядок”, що його декларував другий президент.

Суб’єктивний фактор полягав у тому, що об’єктивні суспільні зміни почали міняти і якість „режиму-структури”. Загальна патерналістська орієнтація суспільства на одноособове управління системою посилювалася і такими самими орієнтаціями тих, хто його уособлював, насамперед глави держави. Він з особистого вивчення досвіду інших країн, які успішно проходили кризові етапи своєї історії, виніс переконання, що „роль твоєї особистості – особистості першого керівника країни – може виявитися вирішальною. Вона здатна породити принципові явища або запобігти їм” [30, с. 223]. Відповідно, одним з основоположних принципів він встановив свою особисту довіру до тих, хто входив до „режиму-структури”. Зворотною

стороною цього принципу мала бути безумовна відданість кожного із владного кола „першій особі”. Аналіз адміністративних перестановок, зроблених Л. Кучмою, показав, що його основним принципом добору кадрів була їх належність до „своїх” [31, с. 201–214].

Л. Кучма покладав основну надію на державне регулювання економічними процесами й відповідно до цього обґрунтовував своє розуміння ефективності „режиму-порядку” перехідного періоду – знання і розуміння економічної ситуації, вміння вирішувати питання, які щоденно виникають в умовах безперервної кризи. Формуючи свій „режим-структуру”, він виходив із переконання, що його учасники і повинні, і можуть управляти економікою, „щоб область або галузь під управлінням такого працівника успішно розвивалася. Тому що відшукати на місце керівника області таку людину, при якій вона буде справлятися зі сівбою, збиранням податків, виконанням економічних планів – надто важко. Ці люди у будь-якій державі на вагу золота. Так було за радянської влади, так і зараз” [29, с. 333].

Запропоновані Л. Кучмою „режим-порядок” і принципи формування когерентного з ним „режиму-структури” не могли у робочому форматі забезпечити успішного розв’язання суспільних проблем – вони розходилися із загальним вектором перехідного періоду, спрямованим на приватизацію засобів виробництва і ринкове регулювання. Сам Л. Кучма уповні усвідомлював небезпеку якісної зміни „режиму-структури” на етапі реформ: „Задовго до появи ринкових механізмів в економіці СРСР розквітнув так званий адміністративний ринок, на якому котирувалися доходні посади. З моменту здобуття незалежності наш, український шматок цього ринку також став незалежним, а окремі „адміністратори” не припиняли займатися тим, що найкраще вміли – заробляти на своїх посадах, що зараз справедливо зветься корупцією” [29, с. 68].

Л. Кучма негативно ставився до формування „режиму-структури” на засадах професіоналізації політики, посиляючись на те, що в Україні багато депутатів використовували свій статус для власного бізнесу. Він зауважував, що сила економічної конкуренції, перенесена у парламентські стіни, породжує і політичне протистояння, як і те, що відбувалося перетворення законодавців та управлінців на бізнес-партнерів [30, с. 39]. Президент фактично визнавав своє безсилля перед тими, хто, здійснюючи державну владу, одночасно їй опонував, зокрема, перед бюрократією, яка, за його словами, не маючи ані „політичного замовлення”, ані контролю з боку суспільства, будувала державу під себе [26, с. 96; 30, с. 70].

Суспільно-політичні новації, негативно оцінювані Л. Кучмою, були породжені об’єктивно закономірним процесом приватизації засобів виробництва, який сам же президент називав неминучим. І якщо наслідком стало домінування великого капіталу не тільки в економіці, а й у політиці, то пояснити це можна самою структурною якістю режиму, пріоритетним становищем у ньому визначних компартійних і господарських діячів радянських часів. Поки в економіці переважала державна частка, „режим-структура” ще підлягав політичному і адміністративному контролю з боку

очільника, але з „капіталізацією” різних представників режиму його структура втрачала свою внутрішню когерентність, унаслідок чого і „режим-порядок” набував нових рис.

Особливо виразно зміна сутності режиму виявлялася у зміні характеру відносин всередині нього [докладніше див.: 32, с. 161–195]. Якщо спочатку претенденти на „приватизаційні шматки” виявляли повну лояльність президенту, то, здобувши їх і набравши фінансової ваги, почали виступати самостійними політичними акторами. Якщо під час приватизації політичний режим ще міг впливати на бізнес (влада давала доступ до грошей), то тепер уже великий капітал почав впливати на режим (гроші давали доступ до влади). І в середині своєї другої каденції (2002 р.), виступаючи у парламенті, президент був змушений попередити про „небезпечність зрощування тіньового капіталу з державним апаратом, його впливу на різні сфери суспільного життя, зокрема, на діяльність партій, регіональних владних структур, органів місцевого самоврядування та засоби масової інформації” [28, с. 187].

Режим Л. Кучми внаслідок історичної неминучості був змушений виконати місію запровадження приватної власності та ринкових відносин, але тим самим суттєво обмежив власні можливості щодо регулювання економіки. Л. Кучма, з одного боку, наполягав, що виникнення „олігополій” було історично неминучим, і, за його словами, без цих кланів не було б і сьогоденної України, оскільки вони підтримали суспільну систему, її життєзабезпечення, інфраструктуру, ефективніше, порівняно з державними підприємствами, виробництво [30, с. 93–96]. Водночас він вважав правильною лінію на компроміс між ринком і державним регулюванням, про що казав на III Всесвітньому форумі українців у 2001 р.: „...давайте ще раз подякуємо обачності й виваженості, терпеливості й відповідальності – усім тим рисам національного українського характеру, які не дали розбурхатися ... гігантській спустошливій пожежі. І хоча ми явно запізнилися з темпами перетворень, натомість виграли у головному – уникнули братовбивчого і самовбивчого конфлікту в суспільстві, наростання непередбачуваних і неконтрольованих процесів, здатних роздерти на шматки державу, що тільки-но ставала на ноги” [28, с. 165]. Виходячи з цього, він намагався поєднати й свободу ринку від державного втручання, і спільну дію держави та приватного капіталу встановленням державно-монополістичних відносин і по завершенні своєї другої каденції жалкував з надмірної поспішності у запровадженні вільного ринку, у зменшенні державної присутності в економічних процесах [33, с. 167–168, с. 171].

Оцінюючи наслідки приватизації в Україні, головною претензією до режиму Л. Кучми можна висунути персональний склад „приватизаторів”, тих, хто заволодів засобами виробництва і фінансами: вони спромоглися зберегти тільки головним чином ресурсовидобувні та енерговиробничі галузі, відсунувши на периферію господарського життя високотехнологічні виробництва. Існує думка, що у запровадженні стратегії та механізмів

експлуатації ресурсів України ключовою фігурою і мотором був сам президент [32, с. 181].

Встановлення економічного і значною мірою політичного домінування олігархічних політико-економічних груп призвело до набуття українським суспільством ознак „неофеодального”, і характер наступних політичних режимів визначався тими „неофеодальними” кланами, які здобували владу за формально-демократичними процедурами. Після масової приватизації предметом політичних баталій уже не була альтернатива „вільний ринок – державне регулювання”. Тепер політична конкуренція точилася навколо доступу до державних фінансових ресурсів. У цій конкуренції постійною темою стало питання напряму геополітичного і гео економічного розвитку України.

Українські олігархи у більшості походили із радянської компартійно-господарської номенклатури, із кримінальних і напівкримінальних кіл, відповідно – з традиційною байдужістю до української етнокультурної ідентичності й з російськими мовно-культурними уподобаннями – і класичними, і модерними, і „напівблатними”. Для більшості з них природним і психологічно комфортним був євразійський (тобто підпорядкований Росії) вектор розвитку України, хоча й у формі суверенної державності. Для олігархів-неофітів збереження технологічних, фінансових і економічних зв’язків з колишньою метрополією, навіть за свого підпорядкованого становища, було запорукою збереження несподівано набутого бізнесу. Відповідно до парадоксальності політичного життя, євразійський напрям разом з олігархами підтримували, всупереч своїй класовій ненависті до капіталу, вітчизняні соціалісти та комуністи. Якщо вони й обстоювали суверенітет України, то більш як засіб, у випадку повернення до влади, захисту від контролю з боку імперського центру і як гарантію свого самовладдя.

Носіями іншого бачення були гуманітарні, культурні, значною мірою науково-технічні інтелектуальні верстви, велика частина малого і дрібного бізнесу. Усі вони розраховували на проєвропейський курс як запоруку утвердження демократії, насамперед демократичної правової системи, яка б захищала їх від свавілля бюрократії та й усього новопосталого правлячого класу. Курс на Європу підтримувала і частина великого бізнесу, орієнтованого на виробництво наукомісткої продукції або відсунутого більш потужними кланами від розподілу державних ресурсів. „Євразійці” зосередилися в основному у видобувній, енергетичній галузях або у виробництві напівфабрикатів, консервуючи технологічне відставання України. „Європейці” ж не володіли достатніми фінансовими ресурсами і виробничими потужностями, аби на практиці показати більшу ефективність європейської організації виробництва. „Євразійці” залякували населення економічним регресом у разі виходу країни з-під російського домінування. „Європейці” спокушали українців надією на майбутній прогрес і залякували крахом демократії на євразійському шляху. Особливо небезпечною стала територіальна структуризація політико-економічних груп, утвердження тих

або інших з них у різних регіонах, що вело до ідеологічної фрагментації країни і до утворення, поки що у зародковому вигляді, регіональних політичних режимів – феномену, який потребує окремого аналізу (серед наукових праць з названої проблеми можна назвати: [34–36]).

Населення опинилося розколотим у своїх геополітичних та гео-економічних уподобаннях. Адепти кожного із векторів або не мали достатньо ресурсів, щоб продемонструвати переваги своєї моделі для технологічного прориву, або виявляли байдужість до цього завдання. Руйнування національного виробництва у купі з різким скороченням частки державного сектору в економіці та з егоїзмом фінансово-промислових груп позбавило населення спільного єднального проєкту. Відповідно, і „режими-структури”, і опозиційні їм актори практично самоусунулися від спроб мобілізації країни на реалізацію проєкту, який мав би суспільну привабливість. Після завершення епохи приватизації і „неофеодалізації” країни кожному із політико-економічних угруповань не залишалося нічого іншого, як робити спроби національної мобілізації, покладаючись не на апеляцію до господарської раціональності, а на технології психологічного впливу, засновані на маніпуляції масовою свідомістю і природними емоціями людей з використанням популістської риторики. Наступні після „Епохи Кучми” політичні режими, встановлені тими або іншими переможними групами, ставали переважно політтехнологічними, ніж власне політико-управлінськими.

Протистояння „європейців” та „євразійців” стало хронічним станом українського політичного життя і почало загрожувати країні розколом. Наступний після Л. Кучми Президент В. Ющенко зробив спробу усунути цю загрозу в межах „режиму-структури” і попри свою проєвропейськість погодився призначити на посаду прем’єр-міністра євразійськи орієнтованого вихідця з Донбасу В. Януковича та мовчки сприйняти обрання спікером парламенту соціаліста О. Мороза. В. Ющенко також сподівався, що можна буде зберегти функціональність „режиму-структури” підписанням (3 серпня 2006 р.) Універсалу національної єдності першими особами держави та лідерами найбільших парламентських фракцій.

Розрахунки, що таке переструктурування режиму забезпечить компромісність у його функціонуванні, не справдилися. Не дали сподіваного результату і розрахунки на консолідацію населення навколо режиму за допомогою політтехнологій апелювання до національних почуттів, до спільної історичної пам’яті, до культурної спадщини народу. Суспільство не припиняло посилати сигнали-вимоги щодо підвищення рівня життя і, не отримуючи переконливих зворотних сигналів, розчарувалося у режимі „європейців”. Відчуваючи втрату масової підтримки, очільник режиму продовжив у не менших масштабах порядок свого попередника – формування вузького кола довірених осіб, іронічно названих „любі друзі”. Правління цього кола завершилося загальним падінням економіки й соціальної сфери [32, с. 449–447], повною втратою довіри до режиму, що підтвердилося на наступних президентських виборах, на яких В. Ющенко, набравши 5,45% голосів у першому турі, вибув із боротьби.

Наступник В. Ющенко проросійськи орієнтований В. Янукович не спромігся підтвердити соціально-економічними успіхами перспективність євразійського вектора, компенсуючи це залякуваннями тими небезпеками, які нібито ховалися у європейському курсі. Як і В. Ющенко, він робив спроби згуртувати навколо свого режиму „євразійців” і „європейців”, щоправда, не залучаючи останніх до „режиму-структури”. В цілому він продовжив „режим-порядок”, заснований на непотизмі, тепер уже виразно регіональному – розсаджування земляків з Донбасу у ключових точках державного управління з функціями наглядців.

За режиму В. Януковича особливо проявилася суть суспільно-політичного життя незалежної України як життя фактично „неофеодального” – із самовладдям місцевих бізнес-кланів і адміністраторів, з васальним характером функціонування владної вертикалі, зі свавіллям суддівської системи, із розгалуженими корупційними схемами. Режим дедалі більше сприймався як „загарбницький”, і від цієї характеристики не рятували декоративні кроки щодо організації громадянського контролю за бюрократією, розширення місцевого самоврядування чи започаткування процесу перегляду конституції. Метод балансування між протилежностями, врешті-решт, привів В. Януковича до особистого краху: майже рік він декларував намір підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом і підтверджував цей намір проєвропейською риторикою, але в останню мить відмовився від підписання, що було сприйняте як „євразійський поворот”. Радикальна зміна курсу без належних для цього пояснень викликала обурення проєвропейської частини суспільства і, навпаки, вітання з боку частини проросійської. Викликана такими діями суспільно-політична криза у формі масових протестів наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. (Революція Гідності) завершилася втечею В. Януковича і розпадом його режиму.

Прихід до влади „режиму-структури” на чолі з новим Президентом П. Порошенком не привів до появи якісно нового „режиму-порядку”. Деякі декоративні кроки – люстрація в органах влади й силових структурах (загалом проведена всупереч функціональній доцільності, явно „на догоду революційному натовпу”), залучення управлінців з інших країн (навіть тих, хто втратив довіру співвітчизників), започаткування антикорупційної кампанії й т. п. – не змогли приховати, що основні принципи управління залишилися попередніми – опертя на близьке оточення, пасивність щодо проблеми технологічного оновлення країни, підміна соціально-економічної політики політтехнологічними акціями, такими як приваблювання уваги населення до нових віртуальних зображень європейського майбутнього України, підтримання ворожих емоцій до попереднього режиму, апеляція до патріотичних почуттів для мобілізації країни на відсіч агресії з боку Росії, яка анексувала Крим та інспірувала виступи проросійських колаборантів у Донбасі й допомогла їм військовими діями та технікою, тощо. Консолідації населення навколо європейського курсу режиму сприяла підтримка Заходу у протистоянні агресії. Однак через невіршеність соціально-економічних проблем, збереження поблажливого ставлення до корупційних

схем близького кола і через появу відомостей про участь у них самого президента суспільство почало сприймати дії режиму як зраду революційним сподіванням. Зрештою, П. Порошенкока спіткала доля В. Ющенка – на президентських виборах 2019 року він хоча й вийшов у другий тур, але в ньому нищівно програв вихідцю зі сфери шоу-бізнесу В. Зеленському.

Приголомшливий результат президентських, а слідом за ними й парламентських виборів, за підсумками яких нашвидкуруч зіпленена новим президентом політична партія „Слуга народу” здобула право на формування у парламенті монобільшості, показав, що в Україні виник новий характер взаємин політичного режиму зі суспільним середовищем. Оцінка режиму і довіра/недовіра йому стали актом не тверезого осмислення, навіть не виявом соціальних настроїв, а виплеском емоцій. Згода суспільства на створення „режиму-структури” із випадково підібраних людей, багато з яких не мають управлінських навичок, чіткої політичної позиції, а то й просто життєвого досвіду, можна вважати симптомом не тільки розчарування у попередніх режимах, а й втрати надії на національний прорив. Кожен із попередніх режимів був представником тих або інших політико-економічних груп, кожна з яких була послідовною у реалізації своєї моделі державного управління. Згода на режим, позбавлений цього визначального атрибута, можна розцінити як встановлення влади залаштункових кланів, які не мають, а може й не хочуть мати чіткого бачення внутрішньої та зовнішньої політики держави й збираються діяти винятково ситуативно, а то й корупційно, стосовно державних ресурсів. Найгірше, що можна припустити, що вони не бачать перспектив для національної незалежності й під тиском ситуативних обставин чи заради власних егоїстичних інтересів можуть піти на її згортання. Протилежним варіантом виходу зі стану національної апатії може бути самонародження жорсткого, згуртованого „режиму-структури”, чий політичний порядок може бути як демократичним, так і авторитарним.

Диверсифікація поняття „політичний” режим на „режим-порядок” і „режим-структура” може суттєво полегшити пояснення відхилення процесу функціонування політичної системи від її задуму. Той стан, що його дійшла, приміром, політична система України, підтверджує пряму залежність характеру робочого політичного „режиму-порядку” від обставин встановлення „режиму-структури”. Самоорганізацію правлячої країною групи, особливо навколо другого президента, перед тим, як було конституційно спроєктовано політичну систему, спричинило те, що надалі у країні від режиму до режиму репродукувалися принципи, норми, правила і прийоми правління, започатковані на початку незалежності. На цей період припало первісне нагромадження капіталу компраторською буржуазією. Процес характеризувався домінуванням у ньому безпринципності, корупційності, частим застосуванням насильства у конкуренції за доступ до джерел збагачення. Поведінкові зразки компраторської буржуазії, її „нові” для суспільства моральні норми швидко поширювалися на масовому рівні, стаючи ознаками нового способу суспільного життя.

Найпростішим джерелом збагачення нуворишів стало хижацьке використання природних ресурсів, чим було подано сигнал байдужого ставлення до майбутніх поколінь українців, навіть коли автори цього сигналу усвідомлювали його аморалізм. Як наслідок, аморалізм став лейтмотивом політичного процесу, проявляючись маніпулятивними політичними технологіями, популізмом, нечесною політичною конкуренцією, угодовством політичних партій перед олігархатом і т. д. Правлячі „режими-структури” стали відхилятися від запроєктованого „режиму-порядку” не тільки під тиском обставин, а й навмисно, заради забезпечення корпоративних інтересів під виглядом „політичної доцільності”.

З диверсифікацією поняття „політичний режим” легше забезпечитися від ілюзій, що зміна проєктного політичного режиму може автоматично підняти якість функціонування політичної системи незалежно від субстратного наповнення „режиму-структури”. Як показує український досвід, „режим-структура” має достатньо можливостей для запровадження на практиці суттєво відмінного робочого „режиму-порядку” функціонування системи, що робить постійно актуальним питання про те, розв’язання якої проблеми є для суспільства пріоритетним – постійне вдосконалення проєкту політичної системи чи все ж таки наповнення „режиму-структури” таким персональним складом, який був би носієм належних професійних і морально-психологічних якостей.

Бібліографічні посилання

1. Каменская Г. В. Режим политический. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Москва, 2000. С. 336.
2. Рогов И. М. Теория империологии. Москва, 2017. С. 380.
3. Політична система. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. Политическая система. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Политический режим. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Political system. Wikipedia. URL: [http://en.Wikipedia.org/wiki/ Political_system](http://en.Wikipedia.org/wiki/Political_system)
7. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича. Київ : Парламентське видавництво, 2002. 327 с.
8. Політологія : Підручник / за заг. ред. В. Кремень, М. Горлач. Харків : „Єдинокор”, 2002. 640 с.
9. Политическая система общества. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec6.html>
10. Политические режимы. URL <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec7.html>
11. Наумов С. Ю. Общая теория государства и права. URL: <http://be5.biz/pravo/t031/index.html>
12. Политический режим. URL: <http://be5.biz/pravo/p019/2.html#3>
13. Политическая система общества: понятие, структура, функции. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskaya-sistema-obschestva-ponyatie.html>

14. Политический режим: понятие, признаки, виды. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskiy-rejim-ponyatie-priznaki.html>
15. Понятие и функции политической системы общества. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema.html>
16. Понятие политического режима. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/ponyatie-politicheskogo-rezhima.html>
17. Політологія : Підручник / Дзюбо І. С. та ін. Київ : Вища школа, 1998. 415 с.
18. Політична система: історія і методологія / Андрущенко В. П. та ін. Київ : Здоров'я, 2000. 632 с.
19. Політична система сучасного суспільства : навчальний посібник / Мадіссон В. В. та ін. Київ : КНУТД, 2015. 229 с.
20. Баранов Н. А., Павлов Г. А. Политики : Учебное пособие. Санкт-Петербург : Изд-во БГТУ, 2003. URL:<http://politics.ellib.org.ua/pages-154.html>
21. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001091/st000.shtml>
22. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : ТОВ: НВП „Інтерсервіс”, 2018. Вип. 5 (19). 525 с.
23. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. Киев : Издательский Дом „Альтернативы”, 1997. 355 с.
24. Кучма Л. Вірю в Український народ. У 2 т. Т. 1. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. 456 с.
25. Кучма Л. Зламане десятиліття. Київ : „Інформаційні системи”, 2010. 559 с.
26. Кучма Л. Україна: шляхом реформ. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. 448 с.
27. Кучма Л. Україна – європейська держава. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. 368 с.
28. Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. 400 с.
29. Кучма Л. О самом главном. Киев, 1999. 351 с.
30. Кучма Л. После майдана. Записки президента, 2005–2006. Киев–Конча-Заспа. Киев : Довира, Москва : Время, 2007. 684 с.
31. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ : ТОВ „Бланк-Прес”, 2007. 365 с.
32. Михальченко Н., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. В 2 т. Т. II. Киев : ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. 556 с.
33. Кучма Л. Украина – не Россия. Москва : Время, 2004. 560 с.
34. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.
35. Яремчук В. Д. Регіональні політичні режими в Україні: Львівщина (1990–2017 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 112 с.
36. Регіональні політичні режими в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 264 с.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2021